

Dialogoog of machtsstrijd?

Kerken en agro-ondernemingen, een moeizame verhouding

De evangelische normen van de kerken zijn niet gering. Gelden ze als richtsnoer voor individuen of minstens zo sterk voor maatschappelijke organisaties die voedsel produceren en verhandelen? En wie zal deze organisaties op zulke normen aanspreken? Renkema gaat op deze vragen in aan de hand van twee concrete voorbeelden. Impasses en dilemma's worden zichtbaar, voor kerken en ondernemingen.

Honger is een van de meest schrijnende uitingen van armoede. De aanwezigheid van honger is een felle aanklacht tegen de mensheid, een al of niet uitgesproken roep om gerechtigheid. De Nederlandse kerken en christelijke organisaties zijn op verschillende wijzen betrokken bij de strijd tegen de honger. De meeste activiteiten zijn gericht op het overdragen van geld, kennis, menskracht en dergelijke om ginds iets ten goede te veranderen. In dit artikel wil ik een ander type activiteiten bespreken. Wat wordt er vanuit de kerken ondernomen om de economische structuren in Nederland te veranderen met het doel bij te dragen aan mondiale gerechtigheid? Wat meer toegespitst: hoe gaan mensen in de kerken het gesprek aan met mensen in het bedrijfsleven?

Dit artikel beperkt zich tot een bespreking van twee vrij omvangrijke en recente activiteiten, gedragen door landelijke kerkelijke organisaties. Als eerste komt een serie gesprekken tussen een delegatie van de Raad van Kerken en vertegenwoordigers van enkele (Nederlandse) transnationale ondernemingen (TNO's) aan de orde. De tweede te bespreken activiteit betreft het contact tussen het Interkerkelijk Overleg Wereldvoedselvraagstuk (IOW) en de Vereniging van Nederlandse Koffiebranders en Theepakkers (VNKT). Op basis van deze twee activiteiten hoop ik enkele algemenere opmerkingen te maken over de verhouding tussen kerken en agro-ondernemingen in het kader van de strijd tegen de honger. Hieraan vooraf gaat een overzicht van de rol van ondernemingen in de voedselvoorziening.

1. Ondernemen in voedsel

Het wereldvoedselvraagstuk hangt nauw samen met de bestaande economische orde. Er is meer dan genoeg voedsel. Technisch gezien kunnen de voedselproductie en de voedselverdeling dusdanig worden beheerst, dat honger niet hoeft. Deze theoretische mogelijkheid wordt bij lange na niet gerealiseerd. De voedselproductie en de voedselverdeling worden niet geleid door het recht van allen op voldoende voedsel. Andere belangen zijn richtinggevend.

Belangen

Het benoemen van deze belangen is geen eenvoudige zaak. Veelal gaat het om verwevenheid van belangen van ondernemingen, overheden en anderen. Deze

verwevenheid komt tot uitdrukking in het begrip “agro-complex”.¹ Binnen het internationale agrocomplex zijn transnationale agro-ondernemingen, nationale regeringen en internationale organisaties de voornaamste actoren. Hoewel de invloed van beide laatstgenoemde typen organisaties niet onderschat moet worden, domineren de transnationale agro-ondernemingen de tegenwoordige voedselvoorziening.² De betekenis van transnationale ondernemingen voor de wereldvoedselvoorziening kan goed worden geïllustreerd aan de hand van twee ontwikkelingen: de technologische veranderingen en de internationalisering van de voedselvoorziening.

Technologie

De revolutionaire technologische vernieuwingen hebben de landbouwproductie en de voedselvoorziening ingrijpend veranderd. De landbouw kreeg onder meer te maken met de mechanisering (machines, werktuigen) en de cheminisering (pesticiden, kunstmest). Er ontwikkelde zich een omvangrijke toeleverende industrie, waarvan vooral de petrochemische genoemd moet worden. Deze sector verwierf zich ook grote belangen in de plantenveredeling.³ Het selecteren en kruisen van planten (en dieren) was vanouds een ambachtelijke bezigheid. Later werden veel zelfstandige veredelingsbedrijven overgenomen door grote ondernemingen. De bekende term ‘Groene revolutie’ wijst op de gecombineerde inzet van machines, chemische producten en veredelde zaden in de landbouw. Ook de verwerking van landbouwproducten is onderhevig aan technologische vernieuwingen (levensmiddelen-technologie). De voedings- en genotmiddelenindustrie is een bijzonder grote industrietak. Ze stelt eisen aan de landbouw wat betreft de te leveren grondstoffen (kwaliteit, kwantiteit) en ze bepaalt, hoe de consument zijn of haar voedsel kan kopen. De zogenoemde biotechnologie grijpt in in de toelevering aan de landbouw (genetische manipulatie) en in de verwerking van landbouwproducten.

Het gaat niet aan om deze ontwikkelingen louter negatief te beoordelen. De gouden bergen van de landbouwtechnologie kennen echter wel terdege schaduwzijden.⁴ De ernstige gevolgen van allerlei chemische middelen, intensieve produktiemethoden en de zogenaamde monoculturen worden langzaam maar zeker helderder.⁵ De sociaal-economische gevolgen van de moderne landbouwmethoden zijn vooral voor de armsten en minst kapitaalkrachtigen op het platteland zeer negatief. Zij hebben geen toegang tot deze dure methoden; hun producten kunnen onvoldoende concurreren op de markt.

Internationalisering

De verbeterde communicatie- en transportmogelijkheden vergrootten de internationale handel. Landbouwproducten, ruw en bewerkt, kunnen van het ene land naar het andere en van het ene werelddeel naar het andere worden vervoerd. Deze handel wordt gedomineerd

¹ Theo Ruyter en Jan Bouke Wijbrandi (OSACI). *Het Nederlandse agrocomplex en de Derde Wereld, een inventarisatie*, Amsterdam 1982, p.65-80.

² Zie bijdrage David Renkema in: J.F. van Bergen e.a., *Honger op ons bord*, Evert Vermeer Stichting, Amsterdam 1986, p.65-80

³ Pat Moony, *The Law of the seed, Another development and plant genetic resources*, in: *Development Dialogue* 1/2 1983.

⁴ Jerrie de Hoogh, *De gouden bergen van de landbouwtechnologie*, in: *Spil* 61-62, p.35-40, Ruurlo 1987.

⁵ K. Griffin, *Economy of Agrarian Change*, Londen 1979, en Jan van Opbergen e.a., *Honger op ons bord*, p.133-148, Amsterdam 1986.

door een beperkt aantal transnationale ondernemingen.⁶ De produktie en de consumptie van voedsel kunnen meer en meer gescheiden worden. De concurrentiestrijd krijgt zo een mondiaal karakter. In deze strijd is een technologische voorsprong lonend. De koopkracht van de consumenten bepaalt het doel van de handelsstromen. Behoeftte aan voedsel zonder koopkracht wordt niet bevredigd door de markt; alleen voedselhulp brengt dan uitkomst. Transnationale ondernemingen zijn bepalend voor de wereldvoedselvoorziening. Zij domineren, al of niet gesteund door nationale regeringen, de technologische vernieuwingen en de internationale handel. Hun doelstelling is de eigen continuïteit, niet het uitbannen van de honger.

2. Botsende visies

De Nederlandse Raad van Kerken heeft een aantal gesprekken gevoerd met vier in Nederland gevestigde transnationale ondernemingen.⁷ Drie van deze ondernemingen nemen belangrijke posities in binnen de wereldvoedselvoorziening: Shell (pesticiden, zaaizaadveredeling), Unilever (voedings- en genotmiddelen, plantages) en DSM (kunstmest). De aanleiding tot deze gesprekken was een verzoek van de Wereldraad van Kerken. Deze was geconfronteerd met ernstiger klachten over het optreden van westerse TNO's in de Derde Wereld. De westerse kerken zouden de stemmen van de slachtoffers moeten vertolken bij de leiding van de ondernemingen.

Ter voorbereiding op de gesprekken is voor iedere onderneming een profielschets opgesteld.⁸ Deze schetsen bevatten ook enkele vragen bij de activiteiten van de ondernemingen. De eerder genoemde ontwikkelingen "internationalisering" en "technologisehe vernieuwingen" kwamen tevens aan de orde. TNO's worden gezien als dragers van deze ontwikkelingen.

Eindrapport

De gespreksverslagen zijn als bijlagen toegevoegd aan het eindrapport van de gesprekken. In het eigenlijke rapport wordt uitvoerig ingegaan op de inzet van de kerken. Het gaat de kerken om "het geloof in Gods Koningschap", om "Jezus Christus als wegbereider tot dit Koningschap". Iedere vorm van afgoderij dient weergesproken te worden door de boodschap van het Evangelie. Ook de bijzondere positie van de armsten komt in het theologisehe deel duidelijk naar voren. De gespreksverslagen zijn echter gespeend van dergelijke taal. De kerkelijke delegatie is qua woordgebruik nauwelijks als zodanig herkenbaar. Een duidelijke boodschap van de kerken aan de ondernemingen komt niet echt ter sprake. De discussie lijkt zich vooral te bevinden op het niveau van ideeën en visies. Hierbij komen grote verschillen naar voren. De kerken schrijven de TNO's een redelijk grote macht en vrijheid toe. Laatstgenoemden worden min of meer gezien als de hoeksteen van de economisehe orde. Zij zelf zien deze orde als een gegeven waarnaar ze zich moeten schikken. "Ten aanzien van de activiteiten van Unilever moet gezegd worden, dat deze voor

⁶ United Nations Centre on Transnational Corporations, *transnational Corporations in Third World Development*, Third Survey, 1983.

⁷ TNO-Werkgroep van de Raad van Kerken, *Over de grenzen, de maatschappelijke verantwoordelijkheid van transnationale ondernemingen*, 1984.

⁸ Deze profielschetsen zijn in een iets andere vorm uitgegeven in de publicatie: OSACI, *Ondernemingen in het Nederlandse agrocomplex, negen profielschetsen*, Amsterdam, 1983.

het grootste deel plaatsvinden binnen het systeem van een markteconomie en dat de onderneming de regels van dit systeem moet volgen.”

Verantwoordelijkheid

Waar de kerken wijzen op de eigen verantwoordelijkheid van TNO's voor allerlei maatschappelijke effecten, wijzen deze zelf die verantwoordelijkheid min of meer af. Zij zijn aanspreekbaar op hun koopmanschap en hun bijdrage aan de economische groei. Het is hun visie aan de overheden om de maatschappelijke effecten te bewaken.

Het wereldvoedselvraagstuk is voor de TNO's vooral een kwestie van een te geringe produktiviteit in de Derde Wereld. De kerken wijzen daarentegen op achterliggende machtsverhoudingen. De visie van de TNO's impliceert, dat zij hun eigen rol in deze als positief beschouwen. De kerken hebben daar, gezien de continue aanwezigheid van honger, zo hun vragen bij.

Dubbele loyaliteit

Juist in het kader van dit laatste punt is het jammer dat niet gepoogd is de visies te toetsen aan de werkelijkheid. Zo lijken de gesprekken te verzanden in een impasse. Zoals reeds gezegd ontbreekt de boodschap van de kerken aan de TNO's goeddeels. De TNO's zelf hebben wel een duidelijke boodschap voor kerk en samenleving. Men stelt een groot vertrouwen in de huidige economische orde. Op den duur, zo zegt men, zullen ook de armsten profiteren van de economische groei. Het rapport signaleert deze boodschap als geconstateerd wordt, dat christenen zo te maken krijgen met een dubbele loyaliteit. De navolging van Christus wordt zo geplaagd tegenover het vertrouwen in het economisch systeem. De vraag hoe christenen en kerken die keuze in het dagelijks leven vorm kunnen geven, blijft echter onbeantwoord.

3. Zuivere koffie

Het Interkerkelijk Overleg Wereldvoedselvraagstuk (IOW) is op dit moment nog in onderhandeling met de Vereniging van Nederlandse Koffiebranders en Theepakker (VNKT). In dit geval gaat het niet alleen om een uitwisseling van ideeën. Het IOW vraagt de VNKT om een ander, selectief inkoopbeleid. Daarmee wordt bedoeld dat de leden van de VNKT via hun koffie-inkopen bepaalde landen en coöperaties ondersteunen. Het gaat dan om landen met een goed sociaal-economisch beleid en om coöperaties die op mens- en milieuvriendelijke wijze koffie telen.

Selectief inkopen?

Koffie kan op grote plantages en op kleine bedrijfjes worden geteeld.⁹ Na het plukken van de bonen volgen enkele primaire bewerkingen. De bonen gaan dan, rechtstreeks of via een of meer tussenhandelaren naar de havensteden. Van daaruit wordt de koffie getransporteerd naar de consumptiecentra in onder meer de Verenigde Staten en Europa. De exporterende landen hebben de opbrengsten nodig om andere produkten te kunnen importeren en om de rente op schulden te betalen. De internationale koffieprijzen zijn voor hen te instabiel en

⁹ J. de Graaff, *The economics of coffee*, Wageningen, 1986.

vaak te laag. De levensomstandigheden van de kleine koffieboeren en hun gezinnen en van de mensen die werken op de koffieplantages zijn slecht. Hun arbeid wordt onvoldoende beloond.

Hier en daar wordt geprobeerd de koffie op mens- en milieuvriendelijke wijze te verbouwen. De Mexicaanse coöperatie UCIRI is daar een voorbeeld van. Deze vroeg aan Solidaridad om mee te werken aan en structurele verbetering van de afzetmogelijkheden. Solidaridad gaf gehoor aan dit verzoek. Naast versterking van de bestaande alternatieve handelskanalen koos Solidaridad ook voor een confrontatie met de harde economische structuren. Onder verantwoordelijkheid van het Interkerkelijk Overleg Wereldvoedselvraagstuk werd de VNKT gevraagd selectief in te kopen.

Politieke keuze

De eerste reactie van de VNKT is helder: “...inkopen uit bepaalde landen is geen optie voor koffiebranders, omdat dit een politieke keuze impliceert” en “de inkoop van specifieke coöperaties is oneconomisch en inefficiënt”. Tijdens het tweede gesprek werd doorgepraat over een selectief inkoopbeleid. De VNKT brengt naar voren dat het niet de taak van koffiebranders is om structurele veranderingen te bewerkstelligen; daar zijn politieke kanalen voor. Toch biedt de VNKT nog enkele kleine openingen. Wellicht zijn individuele ondernemingen wel bereid om in te gaan op het verzoek van het IOW. Men verwijst dan naar de kleinere koffiebranderijen “met een meer persoonlijk, particulier karakter”. Deze ondernemers zijn als persoon misschien gevoelig voor de argumenten van het IOW. De tweede opening was verbazingwekkend: ondanks al het voorgaande wilde de VNKT een aanbod van het IOW voor een partij “zuivere” koffie in overweging nemen. Binnen het IOW is deze verrassende stap geïnterpreteerd als een terughoudendheid bij de VNKT om een keihard “nee” te verkopen. Vermoedelijk was men bevreesd voor negatieve effecten in de publieke opinie.

Alternatieven

Solidaridad was ondertussen ook in gesprek met enkele alternatieve handelsorganisaties (SOS-Wereldhandel, Stichting Ideële Import¹⁰, Wereldwinkels) en de kleine koffiebranderijen. Het doel van deze gesprekken was een commercieel merk “zuivere koffie” op de markt te brengen.¹¹ Ik laat dit initiatief, dat op zichzelf erg interessant is, verder buiten beschouwing. Binnen het IOW wordt wel aangenomen, dat de omzetverhoging van de alternatieve handelsorganisaties en de realistische plannen voor een nieuw zuiver koffiemark¹² de VNKT onder druk hebben gezet.

Offerte

Het nee noch ja van de VNKT stelde het IOW voor de vraag hoe het verder moest. De kansen op een ja en het risico van een uitgekleeft ja werden door de IOW-leden verschillend beoordeeld. Bovendien was het uitgesloten, dat het IOW zich als bemiddelaar op de koffiemarkt zou begeven. Het IOW koos uiteindelijk voor een principiële discussie met de VNKT over een selectief inkoopbeleid. De ideeën hieromtrent werden in de vorm van een offerte gepresenteerd. In haar reactie herneemt de VNKT de oude positie. Men beroept zich op de wensen van de consument, de internationale concurrentie en de eigen, beperkte

¹⁰ SOS-Wereldhandel en Stichting Ideële Import zijn later gefuseerd tot de Fair Trade Organisatie.

¹¹ Solidaridad, *Zuivere koffie met h et oog op de Derde Wereld*, Den Haag 1987.

¹² Het latere keurmerk van de Stichting Max Havelaar

verantwoordelijkheid. Enkele veelzeggende citaten: “Koffiebranders leveren koffie die beantwoordt aan de wensen van de consument. De factoren prijs en kwaliteit zijn daarbij bepalend (...) De consument is de keuzemakende en de uiteindelijk bepalende partij (...) De fabrikant moet beoordelen of hij in staat is de producten economisch verantwoord te leveren (...) Door de (...) prijsconcurrentie op de consumentenmarkt is een hogere grondstofprijs alleen dan acceptabel, als zij voor alle kopers op de grondstoffenmarkt gelijk is (...) Het is niet de verantwoordelijkheid van de koffiebranders om rechtstreeks invloed uit te oefenen op binnenlandse economische of sociale structuren in de produktielanden.”¹³

Opinieleider

Het a-politieke zelfbeeld van de koffiebranders is hiermee kernachtig weergegeven. Zij zien zichzelf als een neutraal instrument binnen de economische orde ten dienste van de consument. Hun brief biedt verder weinig perspectief op een positieve reactie: een aantal van de door het IOW gestelde voorwaarden wordt als onrealistisch beschouwd. Begin 1988 vindt weer een overleg plaats tussen de VNKT en het IOW. Voor de VNKT vormt het kerkelijk karakter van het IOW geen bijzondere reden om het gesprek aan te gaan. Als algemene beleidslijn geldt, dat ieder redelijk verzoek om een gesprek serieus wordt genomen. De VNKT ziet de kerken wel als een belangrijke opinieleider, zo bleek mij uit een gesprek met een van de medewerkers. Afgezien van de vraag of deze zienswijze nog terecht is, zou hiermee wel verklaard zijn waarom de VNKT systematisch weigert om een hard nee uit te spreken.

4. Hoe verder?

In de contacten tussen de kerken en de agro-ondernemingen wordt alleen profane taal gebruikt. De bevrijdende boodschap van Jezus Christus, de belijdenis dat Jezus Heer is van de wereld, komt niet ter sprake. De door de kerken gebruikte argumenten kunnen door iedere, min of meer kritische organisatie in de mond genomen worden. Het typisch kerkelijke is hoogstens aanwijsbaar in de beweegredenen. Met name de TNO-Werkgroep besteedt hieraan uitvoerig aandacht. Het IOW veronderstelt deze, maar spreekt ze niet echt uit. Deze beweegredenen kunnen als volgt worden samengevat: de (westerse) kerken ervaren het als een evangelische opdracht om de zaak van de armsten in de Derde Wereld te dienen, desnoods tegenover de gevestigde machten in de eigen, westerse samenleving.

Ethiek en economie

Deze opdracht wordt niet door alle christenen als zodanig ervaren. Het draagvlak binnen de kerken voor dit type activiteiten schijnt niet bijzonder groot te zijn. Niet zelden komt het voor dat in de contacten tussen kerken en agro-ondernemingen christenen tegenover elkaar staan. Het verdient daarom ook aanbeveling dat er binnenkerkelijke beraden ontstaan over christelijke ethiek en economie. De theologische en academische inbreng kan daarbij niet worden gemist. Het accent zou ik echter willen leggen op de dagelijkse keuzen van mensen en kerkelijke en christelijke organisaties; hun positie als producent, consument, belegger en dergelijke. Juist in deze binnenkerkelijke gesprekken moet het mogelijk zijn, de keuzen te

¹³ Brief van de VNKT d.d. 28 oktober 1987.

bezien in het perspectief van Jezus Christus. Mogelijkerwijze wordt in deze beraden iets van de nacht van het kapitaal ervaren.¹⁴

Vooronderstellingen

Ondanks de profane taal kunnen de kerken en de agro-ondernemingen elkaar niet echt begrijpen. Het lijkt wel of er sprake is van twee verschillende werkelijkheden. Voor een deel hangt dit onbegrip samen met volgens mij onverenigbare vooronderstellingen. De kerken proberen uit te gaan van een *inclusief denken*, dat wil zeggen inclusief de armsten, de toekomstige generaties en het milieu. De ondernemingen stellen de eigen continuïteit voorop, zij denken m.i. exclusief. Vanuit de kerken bezien lijken zij gevangen in het denken van de “vrije markt”. Soms wordt dit ook ervaren door ondernemers, namelijk als zij erkennen, dat hun handelingsvrijheid wordt beperkt door de heersende economische wetten. De verwachting dat de *vrije markt* uiteindelijk het probleem van honger en armoede zal oplossen, lijkt echter meer gemeengoed onder ondernemers.

Dilemma's

Het geconstateerde onbegrip is ook een gevolg van het abstracte karakter van de discussies. Er wordt in algemene termen gesproken over de armsten, de economie en dergelijke. Het IOW doet wat dit betreft een goede poging om van dit algemene niveau over te gaan naar een concreter niveau. Het komt zelfs tot een gedetailleerd voorstel aan de koffiebranders om hun inkoopbeleid te wijzigen. Dit leidt echter ook tot nieuwe problemen. Ieder concreet voorstel zal – wil het bespreekbaar zijn – binnen de bestaande economische verhoudingen geformuleerd moeten worden. Het gaat met andere woorden om marginale veranderingen. De keuze om in te kopen van bepaalde koffiecoöperaties. De positie van andere bedrijven wordt daarmee verzwakt. Of de ‘kleine’ boer(inn)en en plantage-arbeid(st)ers die daar werken hier prijs op stellen is nooit echt gevraagd. Het IOW kent deze armsten niet. Dit betekent, dat concrete acties een dilemma oproepen: voor welke armsten wordt (op korte termijn) gekozen? Een ander probleem is dat concrete voorstellen bijna per definitie ondersteund dienen te worden door machtsvorming. Ook in dit opzicht zette het IOW een eerste stap. De macht van consumenten wordt gebruikt om het maatschappelijk draagvlak voor ‘zuivere’koffie aan te tonen. Voor kerken ligt hier wel de vraag welke grenzen men in acht wil nemen.

Christenen leven op de grens van twee werelden.¹⁵ Deze grens zal in de eerste plaats verkend moeten worden in de kerken zelf, juist wat betreft de plaats van christenen in de economie. Het wereldvoedselvraagstuk biedt hier tal van concrete aangrijpingspunten. Daarnaast zal – met alle dilemma's en vragen van dien – gewerkt moeten worden aan veranderingen in de eigen economie; dit met het oog op een goede voedselvoorziening van de armsten. OSACI¹⁶ kan in beide gevallen een ondersteunende rol spelen door het aandragen van informatie en het doen van onderzoek.

¹⁴ A.Th. van Leeuwen, *De nacht van het kapitaal*, Nijmegen 1983.

¹⁵ P. van Dijk, *Op de grens van twee werelden, een onderzoek naar het ethisch denken van de natuurwetenschapper C.J. Dippel*, Den Haag 1985.

¹⁶ Oecumenisch Studie- en Actiecentrum voor Investerings (OSACI) is opgericht door de werkgroep Kairos, de werkgroep Betaald Antwoord, Pax Christi, de werkgroep Kerk en Ontwikkelingssamenwerking van de Raad van Kerken en het Interkerkelijk Vredesberaad. OSACI is één van de voorlopers van Oikos.